

SEMINARIUM REI PUBLICAE: A FÉRFI ÉS NŐ KAPCSOLATA, AMELYET HÁZASSÁGNAK HÍVUNK

EL BEHEIRI Nadja*

1. Bevezetés

A filozófiai és egyházi gondolkodás egyaránt gyakran idézi Cicero azon kijelentését, hogy a család képezi a *res publica* – a társadalom – alapját. Kuminetz Géza professzor úr is használta az idézetet a gyermekek a társadalmi életre való neveléssel kapcsolatban. Professzor úr találóan adja vissza a fordulatot magyarul, amikor a családot az élet és a nevelés iskolájának nevezi.¹ Tanulmányomban, amit nagy tisztelettel és hálával ajánlok Kuminetz professzor úrnak, röviden szeretném azt a Cicero-helyet bemutatni, amelyben a nagy római gondolkodó ezt az aforizmát használja. Egy következő lépésben össze szeretném vetni a filozófiai szöveget egy Ulpianustól származó rokon gondolattal, majd röviden teszek néhány megjegyzést a *pater familias* intézményéről és a nők helyzetéről az ókori Rómában.

2. A *seminarium rei publicae* fordulat szövegekörnyezete

A *seminarium rei publicae* fordulat Cicero a kötelezettségekről szóló könyvéből származik.

Cicero De officiis 1,17,54:

„*Nam cum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est, proxima*

---

* Egyetemi tanár, PPKE JÁK.

¹ KUMINETZ Géza: A család mivolta és rendeltetése a Katolikus Egyház tanításában, jogrendjében és lelkipásztori tevékenységében. *Deliberationes*, 2011/2. 192.

in liberis, deinde una domus, communia omnia; id autem est principium urbis et quasi seminarium rei publicae. Sequuntur fratrum coniunctiones, post consobrinorum sobrinorumque, qui cum una domo iam capi non possint, in alias domos tamquam in colonias exeunt. Sequuntur conubia et affinitates, ex quibus etiam plures propinqui; quae propagatio et suboles origo est rerum publicarum. Sanguinis autem coniunctio et benivolentia devincit homines et caritate [...]”

„Mínthogy minden élőlényben megvan a nemzés természetes ösztöne, az első közösség² éppen a férfi és nő közötti egyesülésben³ létesül; a második a gyermekekben. Így alakul meg a család, amelyben minden közös. Ez a közösség csírája, mintegy az állam veteményes kertje. Következik a testvérek közötti kapocs, azután az ezek gyermekei és unokái között való. Mindezek egy házban többé meg nem férnek, ennél fogva más házakba, mintegy gyarmatokba költözködnek. Következnek házasságok és sógorságok, mikből a rokonságok gyarapodnak. Ez az elágazás és szaporodás az állam kútfeje. A vérrokonság jóindulat és szeretet láncával köti össze az embereket.” (A magyar szöveg Csengeri János fordítása alapján készült).⁴

Cicero a fenti szövegrészt megelőző bekezdésekben Panaitiosból merítve három fajta *societast* különböztet meg. A közösségeket létesítő elem minden esetben közös tulajdonosságokból indul ki. Az első csoport minden emberre vonatkozik; a közös elemek az értelem és a nyelv (*ratio et oratio*), a második egység egy közös népből (*gens*), törzsből (*natio*) és nyelvből (*lingua*) fakad. A *gens* és *natio* közötti különbség megállapítása különösen összetett feladat. Csengeri népről és nemzetről beszél, a német fordítás *Volk und Stamm*ról szól, az angol verzió a *people and tribe* kifejezéseket használja. A *gens* kifejezés modern nyelvre való átültetésével kapcsolatban a fordítók egységesen a nép

² A *societas* szó sokféle jelentéstartalommal rendelkezik. Cf. Forcellini *Societas est communio, conjunctio, consociatio*, κοινωνία, ἐταιρία. A szótár a következő német nyelvű fogalmakat említi: Genossenschaft, Gesellschaft, Gemeinschaft, Verbindung.

³ A *coniugium* kifejezéssel kapcsolatban az eredeti szövegben a család szó szerepelt. Ettől elérően a szót férfi és nő közötti egyesülésként adtam vissza. Cf. Forcellini s.v. „coniugium”: [...] *coniugium enim est matrimonium carnalis tantum copulae ratione consideratum, connubium vero est matrimonium civilis iuris ratione consideratum.*

⁴ CICERO: *A kötelességekről*. Fordította Csengeri János. Budapest, Franklin-Társulat, 1885.

fogalmát használják, a *natio* fordítása már nehezebb. Az a tény, hogy Cicero a következő mondatban a *civitas* fogalmat tárgyalja, azt a feltevést erősíti meg, hogy olyan csoportosulásokról van szó, amelyek politikai szempontból még szervezetlenek. A *natio* szónak az azt meghatározó melléknevek fényében való vizsgálat arra utal, hogy az ókori szerzők a terminust főleg más közösséghez tartozó csoportokra, esetenként pejoratív értelemben használták.⁵ A csoportot jellemző közös elem egyrészt egy közös születési helyre, másrészt egy közös értékrendre vonatkozik. Így a törzs kifejezés tűnik helytállóknak.

A *civitas*sal kapcsolatban Cicero többek között a *forumot* és a templomokat, az oszlopcsarnokokat és utakat, *leges, iura* és *iudicia*, illetve a szavazati jogot a társadalmi és baráti viszonyokat, illetőleg az üzleti kapcsolatokat emeli ki.⁶ Ha figyelembe vesszük, hogy a baráti viszonyok és üzleti kapcsolatok sokszor igen nagy hatással voltak a politikai ügyekre (gondoljunk csak a befolyásos családok és a kliensek közötti viszonyokra), egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy Cicero a *civitas* alatt az állam berendezkedésével kapcsolatos szempontokat helyezi előtérbe, miközben a *res publica* terminus a közös érdekre utal.⁷ Az előző kettőhöz képest a *civitas* már szervezettséget is magában foglal. A *res publica* Cicero híres definíciója szerint egy *coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communionione sociatus*.⁸ A *multitudo* kifejezés arra utal, hogy az előtérben már nemcsak közös elemek állnak, mint az emberi nemhez való tartozás, vagy más, az emberi akaraton kívül álló elemek (mint a közös születési hely), hanem az akaratból fakadó *iuris consensus* és a közjó. Ez olyan közösség, amely akár különböző törzsek és népekből érkező embereket is egyesíthet. Miközben a *civitas* tekintetében a közös intézmények állnak előtérben, a *res publica* a tartalmi elemek kapnak nagyobb hangsúlyt. Az így értelmezett *res publicában* való érvényesülésre készít fel az az egység, amelyet a filozófus *seminarium rei publicae*nek nevez.

A *seminarium rei publicae* pedig egy olyan közösségből fakad, amely a minden élőlényben megfigyelhető nemzés ösztönét veszi kiindulópontként. Ez az ösztön a férfi és nő közötti egyesüléshez vezet. Ezt a kapcsolatot bővíti a

⁵ Svetlana KOČOVSKA-STEVOVIĆ: On the Roman Concept of Natio. *Colloquia Humanistica*, Vol. 5. (2016) 10.

⁶ Az utolsó tételre vonatkozóan Cicero a *consuetudines praeterea et familiaritates multisque cum multis res rationesque contractae* tekintetében az angol fordítást követem, amely a „social and friendly circles and diverse business relations with many” megfogalmazást használja.

⁷ Andrew R. DYCK: *A commentary on Cicero, De Officiis*. Ann Arbor [Michigan], University of Michigan, 1996. 172.

⁸ De re publ 1,25,39.

gyermek születése. A szülőket és a gyermekeket összefoglaló közösségére Cicero a *domus* kifejezést használja. A *domus* egy olyan hely, amelyben minden közös: *deinde una domus, communia omnia*. Ez a levezetés azt mutatja, hogy a *seminarium rei publicae* valóban a *domus*ra vonatkozik. A *domus* fogalmát a *societas* azon formájával szemléltethetjük, amit Gaius Institúcióiban leír, és amelyre a római jogászok az „*ercto non cito*” elnevezést használták. Gaius a társaság eme fajtáját *legitima simul et naturalis societasként* említi.⁹ Amíg a *pater familias* élt, ő tartotta össze a házközösséget; halálával törvényes öröklés útján a *domus* azon tagjai léptek a családfő helyére, akik önjogúvá váltak. E szabályozás alapján a *pater familias* halála esetére szólóan alapvetően két verzióban gondolkodhatott: vagy a házközösséget több, az ő helyére lépő új *pater familias*ra bízta, vagy végakaratóban kijelöl egy főt, és a többiekéről más intézkedések révén gondoskodik. A cél mindenképpen az volt, hogy a házközösség fennmaradjon.

A házközösségben a családtagok megtanulták a *civitas*ban való érvényesüléshez szükséges képességeket a katonai készségekkel együtt, és elsajátították a szükséges erényeket. Ezt fejezi ki a *semen* szó, amelynek jelentésstartalma más testnek a magva, csírája, valamint valaminek az eredetéből származó kifejezéseket foglalja magában. A *seminarium* így egyrészt egészen gyakorlatiasan azt a közeget jelenti, amelyben a város tagja tanulta meg azt, hogy a *civitas* valóban egy *res publica* volt. Más értelemben véve a család/*domus* szerepe legitimitásként is értelmezhető. A spanyol római jogász Álvaro D’Ors kiemeli azt, hogy azon közösségek esetén, amelyek legitimitásukat nem pusztán formális megállapodásokból vezetik le, a közösség általi elismerés a családi kötelékből ered.¹⁰ E felfogás az említett fragmentum utolsó mondata fényében nyerhet megerősítést. A *sanguinis coniunctio* a jóindulat (*benevolentia*) nem *benevolentia*?? és szeretet (*caritas*) révén köti össze az embereket. A szöveg logikája alapján látjuk, hogy a hierarchiában legalacsonyabb szinten álló egység megvilágítja a magasabb szinteken álló csoportosulások jelentését. Azon tulajdonságok, amelyeket az ember a családban elsajátít, később a többi közösségre is kihatással lesznek. Az ókori gondolkodó azonban azt is látja, hogy a vérségi kötelék önmagában véve nem elegendő egy közösség sikeres felépítéséhez. Így a következő bekezdésben azt mondja, hogy a legerősebb kapcsolat az, amely a hasonló jó szokásokkal rendelkező férfiak egymással való barátsága révén

⁹ Gaius, *Institutiones*, 3,154 a.

¹⁰ Vö. Álvaro D’Ors Carl Schmitt-tel folytatott levelezés alapján. Montserrat HERRERO: *Carl Schmitt und Álvaro D’Ors. Briefwechsel*. Berlin, Duncker & Humblot, 2004. 191.

jön létre.¹¹ A barátságról szóló értekezésében azt mondja, hogy a rokoni viszonyokban megszűnhet a jóindulat, a barátságban azonban nem.¹² A két szöveget egymás mellé állítva megfogalmazhatjuk azt a konklúziót, hogy a családi kötelek is képesek legjobban beteljesíteni küldetésüket, amennyiben áthatja őket a barátság. Összegzőképpen rögzíthetjük, hogy Cicero szövegeinek elemzése azt mutatja, hogy a *seminarium rei publicae*ként aposztrofált egység a férfi és nő kapcsolatából kiinduló *domus*, ami pedig a *civitas*ban helyezkedik el. A *res publica* kifejezés arra közös érdekre utal, amely arra indította az embereket, hogy szervezett közösségekben éljenek és egyúttal kilépjenek a *civitas*t megelőző egységekből.

3. A család a természetjog intézményeként: *ius naturale est quod natura omnia animalia docuit*

Cicero tehát az első *societast* a nemzésre való ösztönből vezeti le. Ez a *libido procreandi* a minden élőlény közös természetéből fakad, és egy olyan *societast* eredményez, amely magában a *coniugium*ban testesül meg. A szöveg fordításával kapcsolatban jeleztük, hogy a *coniugium* a testi egyesülésre utal. Egy hasonló megfogalmazást találunk Ulpianusnál. A jogász a szófordulatot a természetjog meghatározásával kapcsolatban használja.

Ulp. D. 1, 1, 1, 3 (1 inst.) = Inst. 1, 2

„*Ius naturale est quod natura omnia animalia docuit. Nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio [...]*”.

„*A ius naturale* az a jog, amelyre a természet tanított meg minden élőlényt. Ez a jog ugyanis nem az emberi nem kizárólagos tulajdona, hanem valamennyi élőlényé, amelyek a földet és a tengereket benépesítik, valamint a madaraké is. Innét ered a férfi és nő

¹¹ Cicero, De officiis, 1,17,55.

¹² Cicero, De amicitia, 19: [...] *ex propinquitate benivolentia tolli potest, ex amicitia non potest; sublata enim benivolentia amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet.*

kapcsolata, amelyet házasságnak hívunk, innét ered a gyermekek nemzése és nevelése [...].”¹³

Hasonlóképpen mint Cicero, Ulpianus is beszél a *maris atque feminae coniuncti*óról, amely ugyanarra a fogalomra utal, mint a *coniugio* kifejezés Cicerónál. A szótó „-tio” maga az egyesülés aktusára utal, a *coniugium* szó a házasság biológiai aspektusára utal.¹⁴ Cicero és Ulpianus tehát a társadalom eredetét egyaránt a biológiai szférában helyezik el.

A megfigyelés azt a benyomást keltheti, hogy egy naturalista felfogásról van szó, amelyet a modern ember már nem tud magáévá tenni. Ha figyelembe vesszük, hogy Ulpianus a szófordulatot a természetjog meghatározásával kapcsolatban használja, akkor rájöhetünk: egy a jogi/erkölcsi kérdések megoldására alkalmatlan fogalommal állunk szemben. A továbbélés során a szöveg értelmezése ténylegesen egy naturalista irányba látszott elmozdulni. Így például a középkori glosszátor, Accursius *instinctus natura*eről beszél.¹⁵ Erkölcsi területen e felfogás azt a félreértést alapozta meg, hogy az erkölcsileg helyes megoldás mindig a „természetes” opcióval egyenlő. Az, hogy egy ilyen érvelés nem tükrözi vissza az ókori szerzők szándékát, talán jobban látszik akkor, amikor összehasonlítjuk a Cicero- és Ulpianus-féle megfogalmazásokat. Hasonlóan a cicerói szöveghez, ez a Digesta-beli fogalom meghatározás is az *omnia animalia*ra vonatkozó természetből indul ki. Ulpianus kifejezetten hangsúlyozza, hogy olyan ismérvről van szó, amely minden élőlényre vonatkozik. Láttuk, hogy Cicero elhelyezi az *omnia animalia*ban levő ösztönből fakadó házasságot a minden ember – nemzetség/törzs – *domus* hármas logikában. Ulpianus a *ius naturale*, *ius gentium*, *ius civile* felosztásban gondolkodik.

A Cicero-féle és az Ulpianus-féle hármas felosztás megfeleltethető egymásnak. A *ius naturale* vonatkozik minden élőlényre. Ez tágabb körre utal, mint a csak az emberi nemhez tartozó lények. Ulpianus azonban már a következő mondatban leszűkíti a tételt az emberre, amikor a *maris atque feminae coniunctio* a házasság (*matrimonium*) névvel hozza összefüggésbe, a gyermekek nemzését pedig azok nevelésével (*educatio*val) egészíti ki.

¹³ A szöveg értelmezéséhez ld. még János ERDŐDY: Understanding the Concept of *ius naturale* in Ancient Roman Law. *Journal on European History of Law*, Vol. IX., No. 1. (2018) 178–182.

¹⁴ Ulpianus más helyeken is mutat egy fajta érzékenységet a cselekvésre utaló főnevek iránt (pl. amikor a *iust* és *iustitiát*, vagy a *pactumot* és *pactiót* állítja egymással szembe). Vö. D. 1, 1, 1, pr. [Ulp. 1 inst], valamint D. 2, 14, 1, 1 [Ulp. 4 ad ed.].

¹⁵ „v. natura: [...]. Item nota *ius naturale quattuor modis dici. Primo lex Mosaica [...]. Secundo instinctus nature ut hic. Tertio ius gentium [...]. Quarto ius pretorium [...].*”

A *ius gentium* a Cicero által második helyen említett törzs szintjén áll. Ciceróval ellentétben a jogászok már szervezett közösségekben gondolkodnak, és így a *ius gentiumot* csak törvények és szokások által kormányzott népekre alkalmazzák. A *ius civile* magában foglalja egy adott közösség saját jogát. Ha ezt a logikát követjük, akkor a *domus* mint *seminarium rei publicae* értelemezhető, így a *ius civile* területén helyezkedik el. Ez az eredmény elsőre meglepőnek tűnhet. Hiszen általában a *ius naturalé*t inkább a *ius gentium*hoz érezzük közelállónak. Gaius is a *ius gentiumot* arra vezeti vissza, amit a *naturalis ratio inter omnes homines constituit* (amit a természetes rend/értelem minden ember számára létrehozott). Az általunk bemutatott szövegelemzés a természetes valóságot a *ius civile*vel hozza összefüggésbe. A természetes tételek és a *ius civile* közötti kapcsolat azonban nem kérdőjelezi meg a *ius naturale* és a *ius gentium* viszonyát, sokkal inkább azt mutatja, hogy az ókori gondolkodók a természetet a *ius civile* szempontjából is mérvadónak tartották. Ez a megközelítés oldja fel azt a szakirodalomban folytatott vitát, hogy a három Ulpianus által felsorolt tétel milyen viszonyban áll egymással. Már Max Kaser is elutasította azt a feltevést, hogy a felosztás *partitió*t jelentene, amelyben az egyes elemek olyan módon választhatók el egymástól, mint ahogy egy testi tárgyat szét lehet úgy vágni, hogy az egyes elemek egymástól függetlenül tovább létezhesenek. Az ismert római jogász elfogadhatatlannak tartja továbbá azt a feltevést is, hogy a három tétel három különböző nagyságú, egymással összefüggésben álló körben jelenne meg, amelyben a nagyobb körök a kisebb köröket tartalmazzák. A három jogágazat tehát nem képez három egymástól független egységet, de szükségszerű kapcsolat sem állapítható meg a három között.¹⁶ A Cicero és Ulpianus nevéhez köthető helyek egybevetése sokkal inkább azt mutatja, hogy a három egység kiegészíti és éltetheti egymást.

4. Szemelvények a római család életéből: a *pater familias* és a nő helyzete

A szófordulat kontextusba helyezése után röviden megemlítünk két elemet, amely a családdal kapcsolatban különösen vitatott, és amely a modern szemlélőkben fenntartásokhoz vezethet a római családmoddellre vonatkozóan. Ezek az ún. *ius vitae necisque*, valamint a nő helyzete a családban. A család együtt élt, együtt dolgozott és közös vagyomból gazdálkodott. Mivel a korai római

¹⁶ Max KASER: *Ius Gentium*. Köln–Weimar, Böhlau, 1993. 69–70.

közösségből teljes mértékben hiányzott a szociális ellátás rendszere, a család gondoskodott idős és beteg tagjairól. A *pater familias* képviselte a családot kifelé, és rendelkezett a hírhedt *ius vitae necisque*vel – az élet és halál fölötti joggal. Ahhoz, hogy ezt a jogot kellőképpen értelmezni tudjuk, figyelembe kell vennünk, hogy a *domus* egy nagyjából szuverén és autonóm egységet képezett. E jog gyakorlását az ún. *concilium amicorum* és a *censorok* felügyelték. A *regimen morum* – a társadalmi értékrend irányításával kapcsolatos első hitelesen áthagyományozott intézkedés egy *pater familias*ra vonatkozott, aki feleségét a *consilium amicorum* meghallgatása nélkül elküldte. Még a klasszikus jogász, Marcianus is azt rögzíti, hogy a *patria potestas* lényege a *pietas*ból és nem a kegyetlenségből kell, hogy álljon (*nam patria potestas in pietate debet, non atrocitate consistere*).¹⁷ A *pietas* erénye az istenekkel és családtagokkal való viszonyt rendezte. Ez az erény, a *virtus*, és a *fidesszel* együtt a római társadalmat irányító erények közé tartozott. Miközben a *virtus* (erősség) célja Rómának az ellenséggel szembeni védelme volt, addig a *fides* és a *pietas* a társadalom belső életét irányította.

Egy másik, differenciáltabb megközelítést igénylő kérdés a nő helyzetére vonatkozik. A római jogász Papinianus megállapítja, hogy a római jog számos tételében a nők helyzete rosszabb, mint a férfiaké.¹⁸ Több olyan rendelkezést is ismerünk, amelyek szerint a nő élete végéig gyámság alatt állt. De már az ókori jogász Gaius azt írta, hogy az e szabályozásra vonatkozó indoklás, miszerint a nők felfogásuk tekintetében felületesekek, „inkább csak látszólagos semmint igazi volt”.¹⁹ Igen figyelemre méltó az a fragmentum, amely megállapítja, hogy a nő nem lehet bíró. A jogász ezt az intézkedést nem a nő természetére, hanem csak a *moresra* – a hagyományra vezeti vissza.²⁰ A gyakorlat is igazolja, hogy a nők szükség esetén átvállalták a férfiak szerepét. A *mores maiorum* azonban azt várták el a nőktől, hogy a szükséghelyzet elmúlásával visszavonuljanak. A háttérből azonban sokszor tovább irányították a társadalmi életet, adott esetben a politikai folyamatokat is. Ezek a rövid példák talán jól szemléltetik, hogy bár a római családban sok olyan szempont volt, amely idegen a mai felfogástól, mégis egy más oldalról megközelítve, a család szerkezete és a benne rejlő alapfelfogások jó talajt nyújtottak a keresztények számára, hogy ezeket tovább gondolják, és természetfölötti szintre emeljék. Elegendő, ha ezzel kapcsolatban Szent Pál

¹⁷ D. 48, 9, 5 pr. [Marcian. 14 inst.].

¹⁸ D. 1, 5, 9 pr. [Papinianus 31 quaest.].

¹⁹ Gaius, Institutiones, 1,190.

²⁰ D. 5, 1, 12, 2 [Paulus 17 ad ed.].

híres mondatára gondolunk, miszerint nincs többé zsidó vagy görög, rabszolga vagy szabad, férfi vagy nő, mert mindenki egy Krisztus Jézusban.²¹ Pál ezzel a mondattal túllép minden olyan rendszeren, amelyet Cicero is felállított. Nincs zsidó vagy görög, amely azt jelenti, hogy nincsen különbség *gentes* és *natiók* között. De nincs is szabad ember vagy rabszolga, amely a *ius gentium* és *ius civile* által bevezetett disztinkciókat oldja fel. Férfi és nő is egyenlő Isten előtt, marad az emberi nemhez való tartozás, és ezt helyezi a Krisztushoz való tartozás teljesen új – természetfölötti – szintjére.

²¹ Gaius, *Institutiones*, 3, 28.

